

eerst kan worden door meester over de produktie te worden. Ook nu zullen de ellende en de economische macht de beide wortels van de revolutie zijn, maar nu in éne klasse, in dezelfde arbeidersmassaas verenigd. Door de bezetting, maar dan de duurzame bezetting en inbeslagneming van de bedrijven, niet enkel als steunpunten in de strijd, maar tegelijk als organen van produktie, zal de arbeidersklasse de vaste rotsgrond vinden om haar vrijheid op te grondvesten, en om de politieke gewelddiddelen van het kapitaal uiteindelijk te overwinnen en op te ruimen.

De verovering van de politieke macht, de macht over de maatschappij, door de arbeidersklasse, de ondergang van het kapitalisme, de inbezitneming van de produktiemiddelen, en de opbouw van de nieuwe, jaarlijk kommunistische gemeenschap, zijn niet verschillende na elkaar komende gebeurtenissen. Zij vinden gelijktijdig plaats, in een wel op en neergaand maar toch voortgaand proces van strijd, organisatie en werk. Of nog juister gezegd, zij zijn een en hetzelfde. Ze zijn de verschillende kanten, met verschillende namen aangeduid, van dezelfde maatschappelijke omwenteling: de bevrijding en de organisatie van de arbeid door de arbeidende mensheid zelf.

III. DE GEDACHTE

1. DE IDEOLOGIE Ë N.

Elke maatschappelijke strijd is tegelijk een strijd van ideeën, van opvattingen en denkbeelden. Daarmee begint hij dan ook doorgaans.

De mens onderscheidt zich van het dier door zijn bewustzijn, door bewust denken en bewust handelen. Nadenken en overleg gaat als regel vooraf aan zijn daden. Ook bij hem wordt natuurlijk al zijn handelen bepaald door de behoeften van zijn leven, door zijn aanraking met de buitenwereld, waaruit hij de middelen ter handhaving van zijn leven haalt. Maar de inwerking van de buitenwereld, die door zijn zintuigen binnenkomt, gaat bij de mens langs een omweg, wordt eerst tot gedachten en denkbeelden, tot kennis en inzicht, en deze bepalen dan de wil en de daad.

Wel is waar gaat niet alles langs deze weg. Mens en dier zijn geen volstrekte tegenstellingen, en wat voor de dieren geldt, geldt gewijzigd ook nog voor de mensen. Het grootste deel van de dagelijkse handelingen vindt evenals bij ieder organisme automatisch plaats, als onmiddellijke reactie op de indrukken, of ook naar van begin af aangeleerde gewoonten, zonder dat de denkhersenen er bij betrokken worden. En bovendien is het ook niet zo, dat al wat mensen niet-automatisch doen, eerst zorgvuldig overdacht en uit de ervaring bewust afgeleid wordt. Alles wat de mensen beleven en ondervinden werkt op hun geest in, maar meestal zonder tot klaar bewustzijn te komen; het stapelt zich daarin op als ervaring, en bepaalt opvattingen en levenshouding, die het onderbewustzijn beheersen. En deze treden dan later plotseling te voorschijn in daden, spontaan, en in standpunten, intuïtief, die niet op bewuste redenering berusten, maar waarvan men zonder aarzelen, zonder twijfelen, toch onmid-

de strijdende belangen. Maar hun beginselen en leuzen, waarop hun programmen zich beriepen, hadden de vorm van algemene abstrakte ideeën en berustten op tegengestelde wereldbeschouwingen. De liberalen, als vertegenwoordigers van de bourgeoisie, speciaal de industriële, verkondigden de vrijheid, de verlichting en de vooruitgang. De konserватieven, als de vertegenwoordigers van het grondbezit en de oude rijkdom, en de christelijke partijen, als die der kleine burgers en boeren, verkondigden gezag en gebondenheid, geloof en traditie. De socialisten, als woordvoerders van de arbeiders, verkondigden Marx' leer van de opheffing van alle uitbuiting door de klassestrijd. Doordat zij allen streden over de waarheid en geldigheid van abstrakte en algemene ideeën, ieder door de levensomstandigheden van zijn klasse overtuigd van eigen gelijk, bleef de economische ondergrond bleef het innerlijke wezen en het stoffelijke doel van de strijd op de achtergrond.

Daarbij was er nog een kenmerkend verschil tussen de heersende en de onderliggende klassen. Voor de bourgeoisie, omhooggestuwd door de ontwikkeling en in het volle bezit van macht en toekomst, waren de ideologie en de praktijk in harmonie; zij wist nauwkeurig haar werkelijke belangen te handhaven in de praktische toepassing van haar beginselen. Maar voor de kleine burgerij was er geen uitweg; eerst met de bourgeoisie samen het kapitalisme oprichtend, werd zij daarin te gronde gekonkurreerd, en later kon zij tegen de bourgeoisie niet meer op. Dus moest haar ideologie blijven en steeds meer worden: een niet op deze wereld toepasselijke abstrakte traditie. En voor een pas in haar begin opkomende klasse als de arbeiders was de ideologische strijd een deel van haar geleidelijke bewustwording van eigen wezen. De arbeidersklasse vormde zich nog pas uit de verarmde delen van kleine burgerij en boeren, die van huis uit hun oude opvattingen meebrachten. Eerst geleidelijk, door hun nieuwe levenspraktijk, werden zij toegankelijk voor nieuwe inzichten, die hun nieuwe toestand en hun nieuwe klassebelangen tot uitdrukking brachten. Zolang echter de politieke strijd zich concentreerde op de ideologie, handelde over algemene beginselen en ging tussen de eerwaardige dierbare oude en de aarzelend aanvaarde nieuwe ideeën, konden de laatste slechts langzaam doordringen.

Nu wordt de ideologie zelf een belangrijke faktor in de strijd der klassen. Voor de heersende klasse is het van belang om de strijd op ideologisch terrein te houden; dan komt alle traditie, alle macht van oude formules en oude denkgewoonten haar ten goede, omdat deze de arbeiders er van afhoudt de nieuwe toestanden onbevooroordeeld te doorzien. De kracht van de arbeiders ligt daartegenover in het klare erkennen aan de nieuwe werkelijkheden van het leven. De oude ideologieën verbinden en scheiden de mensen in groepen, die niets met de klasseverschillen en de werkelijke

levensbelangen te maken hebben. Zij plaatsen uitbuiters en uitgebuiten tesamen, van één kerk, van één partij, van één natie, als vreemden of vijanden tegenover de andere kerk, de andere partij, de andere natie, die eveneens uitbuiters en uitgebuiten bestaat. De arbeiders kunnen alleen tot macht komen door de eenheid van hun klasse op te bouwen dwars door de oude verdelingen heen. Zij zijn niet van te voren een homogene gelijkdenkende massa; door afkomst en verleden zijn er allerlei verschillen van godsdienstige en politieke opvattingen. Zolang zij onderling verdeeld zijn en twisten over geloof en ongeloof, over liberalisme, anarchisme en socialisme, blijven ze machteloos. Dus trachten de heersers, door een natuurlijk instinkt geleid, deze verdeeldheid in stand te houden, door hun deze ideologische verschillen als de grote belangrijke levenskwesaties voor te houden. En steeds opnieuw worden deze onwezenlijk geworden verschillen uit oude tijd naar voren geschoven om hun eenheid te breken. Daartegenover groeit de eenheid van de arbeiders door alle aandacht aan de werkelijkheid te geven, door op hun éne grote taak te letten, de economische omvorming van de maatschappij. Dat zij de produktie in eigen beheer moeten nemen, dat zij meester moeten worden over hun arbeid en hun arbeidsmiddelen, ten einde overvloed voor allen te produceren, dat is een praktische kwestie, die buiten alle overgeleverde ideologieën omgaat. De praktische levensbelangen en noodzakelijkheden drijven hen steeds opnieuw tot vereniging, naar de eenheid toe.

De strijdende, zich bevrijdende arbeidersklasse heeft nu ook dit vóór op de eertijds opkomende klassen, zoals de bourgeoisie van vroeger, dat zij in staat is de oorsprong der ideeën en ideologieën uit de stoffelijke wereld klaar te doorzien. De beheersing van de maatschappelijke krachten, d.i. de zelfbeheersing van de in hen zelf levende krachten door de mensen, betekent tegelijk inzicht in deze krachten. De feitelijke praktische beheersing is onafscheidelijk van de geestelijke beheersing. De wetenschap, die tot haar beschikking staat, leert haar, dat het niet het bewustzijn is, dat het zijn bepaalt, maar dat het maatschappelijk zijn het bewustzijn bepaalt. De gedachten gaan niet voorop, maar zijn een uitvloeisel van de werkelijkheid. En niet enkel in die zin, dat slechts uit de maatschappij, uit de levens- en arbeidsomstandigheden de wens, de gedachte, de wil kan en moet opkomen om arbeid en maatschappij te veranderen. Maar ook in deze zin, dat de onmiddellijke praktische behoeften tot handelen en ingrijpen nopen, uit eenvoudig inzicht van doelmatigheid en noodzaak, en dat daaruit dan de denkbeelden groeien over de betekenis van wat men doet. In de strijd voor de nieuwe economie, voor regeling van de produktie onder eigen beheer, kunnen alle ideologische verschillen buiten spel gelaten worden; zij staan er buiten. Daarin ligt de kracht der arbeiders; zij trachten niet hun klassegenoten te

winnen voor abstrakte ideeën, waarover zij het nog geheel oneens zullen zijn, maar voor praktisch-maatschappelijke denkbeelden, waarover zij het eens moeten en kunnen zijn.

Maar deze praktijk zelf, deze wijze van strijd blijft niet zonder invloed op de oude ideologieën; juist omdat zij zich niet met hen bemoeit. Doordat deze uitgeschakeld zijn uit de belangrijkste levenspraktijk, verliezen ze hun kracht. Hoewel als erfenis uit vaak lang geleden toestanden overgebleven, werden ze lange tijd nog praktisch gebruikt: de arme arbeider vond vaak hulp in zijn nood, geestelijk en stoffelijk, in de gemeenschap van zijn kerk; en als hij machteloos werd onderdrukt en in zijn burgerlijke vrijheid aangetast door de oppermachtige fabrikant, kon hij soms steun vinden bij burgerlijk-radikale politici en filantropen, voor wie de burgerlijke vrijheidsleer een ernstig ideaal was. Maar zodra de arbeiders zelf de strijd opnemen, verandert dit. Zij leren op eigen kracht, dat wil zeggen de kracht van hun gemeenschap, hun solidariteit vertrouwen. Zij zien hun levensomstandigheden in hun werkelijke wezen; zij zien de oorzaak van hun armoede in een economische structuur, en de opheffing van die armoede als een uitvoerbare economische omwenteling. Ze zien werkelijke, tastbare oorzaken en beheersbare krachten. Met de oude gedachtenwereld van een hogere macht, die de wereld bestuurt, of van de abstrakte schone vrijheid, kunnen ze hier niets beginnen. Deze overgeërfde ideeën liggen buiten hun belangrijkste en wezenlijke levenspraktijk; ze worden niet meer gebruikt in de arbeidskwesties, in al die moeilijkheden van beslissing, die hun gehele gedachte in beslag nemen. Ze blijven nog in een hoekje van het bewustzijn als gewoonteleer voortbestaan, maar het is niet meer het levende, actieve leven. Zoals een lichaamsorgaan door niet-gebruik atrofieert, machteloos wordt en verkommert, en ten slotte zelfs kan afsterven, zo gaat het ook met denkwijzen.

Dit is de wijze waarop oude ideologieën verdwijnen. Zou men dit natuurlijke proces willen versnellen door ze te onderdrukken of te verbieden, dan zouden ze, doordat alle oude theoretische bewijsgonden dan naar voren komen en bewust worden, tot nieuw leven gewekt worden; en dan vinden ze in overblijfselen van oude toestanden nog wel een bodem, waarin zij zich kunnen vasthechten. Maar in de sfeer van vrije meningsvorming en discussie, die even wezenlijk voor een opkomende klasse is, als de sfeer van onderdrukking en censuur bij een ondergaande heersersklasse, zijn de oude ideologieën machteloos tegen de in mensenhoofden ontspruitende nieuwe levende ideeën.

Voor de omvorming van de produktiewijze is, zo in het algemeen gezien, niets anders nodig dan het eenvoudige begrensde inzicht in de doelmatigheid en noodzakelijkheid van andere arbeids- en eigendomsverhoudingen. Maar deze betekenen een zo diep gaande revolutie van de gehele we-

reld, dat er een wereldstrijd voor nodig is, die alle krachten en hartstochten van de mensen in beweging brengt. In deze strijd, in de moeilijkheden van beslissing, de besluiten van hoogste wagen, de spanningen van aktie, de problemen van opbouw, de discussies, de diepe meningsverschillen worden de gedachten opgestuwd tot steeds verdere konsekwenties en dieper liggende beginselen. Dan bloeit een rijkdom van nieuwe inzichten op, dan voegen de ideeën zich tot samenhangende systemen van denken aaneen, dan ontstaat een nieuwe wereldbeschouwing. Niet als één afgesloten leer, die als een nieuw theoretisch stelsel zal heersen of opgelegd zou kunnen worden. In deze sfeer van onbelemmerde ontplooiing en steeds nieuwe impulsen van voelen en denken is het alles spontane groei en bloesem in de mensengeesten, dat het leven geestelijk rijker en de levensvisie harmonischer maakt. In tegenstelling tot de geestelijke gebondenheid, waarin vroegere geslachten meenden zich te moeten opsluiten tot eigen verzekerdheid, groeit hier uit de geestelijke vrijheid, die voor de oplossing van de maatschappelijke problemen onmisbaar is, een onbelemmerde veelzijdigheid van geestelijk leven; zoals een plant uitgroeit, die vanuit druk en duisternis in het volle zonlicht komt. In overeenstemming ook met de economische omvorming, die geen dwang is tot een voorgeschreven ordening, maar de vrije zelfbeschikking van de arbeidende mensheid in de regeling van de produktiewijze naar eigen inzicht.

Het eerst, wanneer de arbeiders nog diep onder het kapitalistische juk liggen, bot in hen het nieuwe gevoelsleven uit, spontaan uit hun saamgebondenheid in arbeid en strijd. Een saamhorigheidsgevoel ontstaat en wordt steeds versterkt door het bewustzijn en de ondervinding, dat ieder afzonderlijk machteloos is tegen de overmacht van het kapitaal, en dat slecht door vaste solidariteit kracht tot verzekering van dragelijke levensvoorwaarden ontstaat. En naarmate de strijd feller wordt en meer eist, een strijd wordt om macht over maatschappij en arbeid, waarvan leven en toekomst afhangt, moet deze samenhang, op straffe van nederlaag en ondergang, groeien tot een onverbrekelijke eenheid, waarin ieder zijn persoon in dienst stelt van, en opoffert aan het geheel. Als een nieuw karakter groeit het gemeenschapsgevoel, dat zich uitstrekt over de gehele klasse, als alles beheersende faktor op, en verdooft het oude egoïsme van de burgerlijke wereld. Het is het eerste worden van de nieuwe mens.

Het is niet geheel nieuw; want ook in de oertijd heerste in de stamgemeenschap met zijn eenvoudige kommunistische arbeidsvormen een sterk gemeenschapsgevoel. De enkeling was geheel gebonden aan de stam, hij was niets buiten zijn stam. Dus gold ook in al zijn handelen zijn persoon niets tegenover het belang en de eer van de stam; instinctief werden alle persoonlijke krachten in dienst van de gemeenschap

gesteld. Maar toen was de mens nog onontwikkeld, van nature nog niets dan alleen maar stamlid, nog vastgegroeid aan deze natuurlijke bodem. Sindsdien zijn de mensen uiteen gegaan, zijn ze zelfstandige producenten in kleinbedrijf geworden. Toen is het gemeenschapsgevoel grotendeels ondergegaan in een sterk individualisme, dat de enkeling tot zijn eigen meester, tot middelpunt van al zijn belangen en gevoelens maakt. Als een machtig nieuw bewustzijn is in de vele eeuwen van burgerlijke produktie het gevoel van persoonlijkheid in hem ontwaakt en gegroeid. En dat gaat niet meer verloren; want in de beschikking over de machtige produktiekrachten, als haar machtiger meesters, zullen de producenten hun persoonlijkheid tot nog hoger graad van bewustzijn ontplooien. Het nieuwe karakter, dat zich nu in de mensen gaat vormen, is de eenheid van persoonlijkheid en gemeenschapsgevoel; het is de bewuste onderschikking van de eigen persoonlijkheid en al haar krachten onder de gemeenschap. Ook in de burgerlijke periode was de mens in diepste grond een maatschappelijk wezen; maar onbewust, verborgen onder de trotse waan van zijn onafhankelijke persoonlijke kracht. Nu komt het bewustzijn van zijn samenhang met maatschappij en mensheid als een verrijking en vervolmaking van zijn wereldbeschouwing. Intuïtief, praktisch, als gevoelswaarde, in het gevoel van broederschap van de gehele mensheid; bewust en theoretisch in de klare erkenning, hoe alle krachten der persoonlijkheid ontspruiten uit de wisselwerking met de maatschappij.

Ook de geestdriftige zelfopoffering van de enkeling in de strijd voor het heil van zijn klasse, wat nu in de revolutie van de arbeidersklasse ontspringt, is niet geheel nieuw. Ook vroegere revoluties kenden ze. Waar de strijd van de opkomende bourgeoisie revolutionaire vormen aannam, traden dezelfde trekken op. De vurige geestdrift, de heldenmoed in de strijd, de aarzelloze zelfopoffering voor de nieuwe ideeën in werkelijkheid voor de diepste belangen van de klassegemeenschap — zoals ze in de Franse revolutie, of later in de Italiaanse éénwording bij Garibaldi's legerscharen optreden, — maken deze tijdperken tot de mooiste gedeelten van de burgerlijke geschiedenis. Ze zijn door latere geschiedschrijvers verheerlijkt en door dichters bezongen als een tijd van grootheid, voor altijd voorbij. Inderdaad, want de praktijk van de daardoor gevestigde burgerlijke maatschappij; de heerschappij van het kapitaal, de tegenstelling van schaamteloze rijkdom en diepe armoede, de winstzucht bij de burgers, de baantjesjagerij bij de intellectuelen, ongebreidelde egoïsme overal, viel dan als een verkillende teleurstelling op de volgende geslachten. Hier ligt dus een fundamenteel verschil tussen de vroegere opkomst van de bourgeoisie en de nu beginnende van de arbeidersklasse. Voor de bourgeoisie was het sterke gemeenschapsgevoel een tijdelijke noodzaak ter verovering van de macht, om daarna plaats te maken voor

de vernietigende strijd van allen tegen allen. Voor de arbeidersklasse is het in de strijd voor bevrijding groeiende gemeenschapsgevoel de grondslag voor een gemeenschappelijke produktie, die dan dezelfde eigenschappen versterkt en tot steeds grotere volkomenheid brengt.

En wanneer dan de nieuwe produktiewijze vastere vorm begint aan te nemen, wanneer de overwinning behaald of als een zekerheid in zicht is, treedt een nieuw gevoel op, dat de gehele levensbeschouwing nieuw en anders maakt. Het gevoel van verzekerdheid van het leven. Dan valt eindelijk van de mensheid de eeuwig knagende zorg af voor de instandhouding van haar leven. Altijd tot dusver, gedurende alle vroegere eeuwen, was het leven niet zeker; en ook bij tijdelijke voorspoed lag achter de illusie van blijvende welvaart steeds, op de achtergrond van het bewustzijn, de stille zorg voor de toekomst. Als een zware druk, die het vrije denken belemmerde en de ontplooiing van de geestelijke krachten verhinderde, lag deze beklemming door alle eeuwen heen op de hersenen der mensen. Wij, die nu nog onder deze druk staan, kunnen ons geen voorstelling vormen, hoe de bevrijding van deze druk de gehele levensvisie van de mensen zal veranderen. Met de angst valt ook de waan, die over de angst heen moest helpen. Alle oude ideologieën, die te voren als ondoordringbare pantsers het gedachten- en gevoelsleven der mensen omspannen, verkreupelen en verkillen, zullen dan als ijs in de lenteson wegsmelten. In hun plaats treedt als bewustzijn van de zekerheid dat de mens nu zijn leven en lot waarlijk beheerst, de voor ieder ruimschoots toegankelijke wetenschap, de intellectuele schoonheid van alomvattend wereldinzicht.

In de arbeidersklasse is het afsterven van de oude ideologieën één met haar geleidelijke bewustwording van eigen taak, met de natuurlijke groei van haar eenheid en macht. Dus behoeft de invloed van de ideologie op de klassestrijd niet nog eens, als ware zij een afzonderlijke kracht, nagegaan te worden. Anders is het, waar andere klassen mee in het spel komen. In de burgerlijke klassen, die nog geheel in de sfeer van kleinbedrijf en kleinkapitalisme leven en werken, is natuurlijk ook het geestesleven geheel burgerlijk en wordt door burgerlijke ideologieën bepaald. Wel wordt hun economische praktijk door de werkelijke stoffelijke belangstrijd beheerst, maar in hun politiek ziet men oude voorstellingen en leuzen nog een grote rol spelen. En daardoor worden zij gemakkelijk een prooi van de politiek van het grootkapitaal, dat hen nodig heeft voor de handhaving van de kapitaalheerschappij. Bij de kleine burgerij en de boeren is het de heiligheid van het persoonlijk eigendom, die als middelpunt hun ideeënwereld beheerst en nog bijzonder door de godsdienst bevestigd wordt. Bij de intellectuelen en de kleine kapitalisten is het de nationale ideologie, die hun een program en een ideaal geeft en hen aan de zijde van

het grootkapitaal tegenover de doeleinden van de arbeidersklasse plaatst.

Hoe kan het zijn, dat zij aldus tegen hun eigen belangen handelen? Ideologieën en beginselen zijn de uitdrukking van het algemene en wezenlijke in de ervaringen en de belangen. Het zijn de blijvende belangen van de gehele klasse in het algemeen, die zich daarin in abstracte geïdealiseerde vorm uitspreken en waarmee de tijdelijke belangen en de toevallige ervaringen van de enkele personen vaak in botsing komen. Zo krijgen ze in het bewustzijn der mensen de rang van het hogere, het meest waardevolle en belangrijke, waarvoor het persoonlijke en tijdelijke als het lagere moet wijken. Daaruit verklaart zich de conservatieve rol van de ideologieën in de maatschappelijke strijd. Waar het grootkapitaal de belangen van kleine burgers en boeren onder de voet loopt, wordt hun voorgehouden, dat hun tijdelijke en persoonlijke belangen moeten achterstaan bij de geheiligde en eeuwige principes van zedelijke wereldorde, die eerbied voor het persoonlijk eigendom voorschrijven. Of dat voor de grootheid van het vaderland, voor de nationale zaak, geen persoonlijk offer te groot kan zijn. Deze rol van de ideologie, de noodzakelijke vernieuwing van de wereld tegen te houden, kan alleen opgeheven worden door de onderdrukking van nu en de strijd daar tegen in het licht te zien van een algemene ontwikkeling en van grote algemene belangen, dus door kennis van de maatschappij. Maar zullen deze klassen daarvoor toegankelijk zijn? Is het niet veeleer blind fanatisme waarmee de oude ideologie zich in de weg van de vooruitgang plaatst?

Inderdaad vermeldt de geschiedenis uit vroegere revoluties tal van gevallen waar het — meestal godsdienstige — fanatisme van arme onwetende massa's, daartoe door de oude machthebbers opgezweept, als reaktionaire macht de vooruitgang tegenhield, of slechts ten koste van veel offers kon verslagen worden. Nu worden in de geschiedverhalen meestal alleen de fel naar voren tredende hartstochtelijke leuzen vermeld, die elk der strijdende partijen tot bezieling en opoffering voor hun zaak, tot haat tegen de vijand aanvuurden: hier vrijheid en vaderland, daar koning en godsdienst. En het kost grote moeite om uit te vinden, dat dit vaak niet fanatieke blindheid voor eigen belangen was, maar dat de nieuwe orde en de nieuwe wetten in menig opzicht de in oude gewoonten levenden benadeelden en verbitterden. In de burgerlijke geschiedschrijving kan niet tot uitdrukking komen, dat het doel van de burgerlijke revoluties een nieuwe klasseheerschappij was, de heerschappij van het kapitaal, de invoering van een nieuwe, vaak hardere vorm van uitbuiting, die tot verarming en ondergang van de zwakke klassen leidde. Zo lag in wat niets dan een bekrompen fanatisme voor overgeleverde ideologieën schijnt, doorgaans een juiste intuïtie, dat het nieuwe toch niet geheel

goed was, en een spontaan protest tegen de nieuwe onderdrukking.

Daarom is het de vraag, of dat, wat men uit vroegere revoluties over de rol van de oude ideologieën zou willen besluiten, wel geheel toepasselijk is op de komende revolutie van de arbeidersklasse. Want deze leidt niet naar een nieuwe klasseheerschappij, een nieuwe vorm van onderdrukking en uitbuiting. De omvorming van de maatschappij, die de produktieve klassen tot meesters over de produktie maakt, is voor hen allen een gemeenschappelijke bevrijding, en alleen de uitbuitende klassen worden in hun uitbuitingsbelangen aangetast. Dit is het fundamentele verschil tussen de komende arbeidersrevolutie en de vroegere burgerlijke revoluties.

Natuurlijk betekent dit niet de illusie, dat dan een strijd tussen de kleinburgerlijke en de arbeidersklasse vermeden zal kunnen worden. Ook de eerste wordt, in tijden van crisis en katastrofe van het kapitalisme, in de strijd geworpen met wat zij aan geestelijke bagage bezit, beheerst door tot dogma's versterkte burgerlijke denkwijzen, door oude ideologieën, zonder kennis van de maatschappij. Evenals de arbeidersklasse zelf eerst door een tijdperk van strijdervaring en zelfopvoeding tot eenheid en inzicht van haar doel zal komen, zo zullen ook de kleinburgerlijke klassen slechts door een leerschool, door een tijdperk van harde ervaringen en teleurstelling hun werkelijk belang tegenover het grootkapitaal leren zien. En het betekent reeds veel, als zij in de strijd tussen arbeidersklasse en grootkapitaal neutraal blijven en het kapitaal niet meer als blinde volgers dienen. Maar zij zullen dan, vanuit hun denkwijze, vaak naar verkeerde doeleinden streven, die tegen de noodzakelijke maatschappelijke ontwikkeling ingaan; en dit zal nog veel strijd kosten. Hier zal het ook meestal blijken, dat, als deze strijd op ideologisch gebied wordt gevoerd, leer tegen leer, de oude ideologieën door het bewust oproepen van oude theoretische argumenten versterkt worden, en dat dan de tegenstellingen door wanbegrip feller en de strijd door waan verbitterder gemaakt wordt. Indien echter de propaganda bestaat in het duidelijke tonen van de maatschappelijke werkelijkheden, van de economische belangen, van de samenhang en ontwikkeling van de arbeid tot een ware arbeidsgemeenschap van alle werkenden, en indien de praktijk van de arbeiders daarmee overeenstemt, dan moet, zover als een werkelijke gemeenschap van belangen bestaat, het bewustzijn van deze gemeenschap groeien. De arbeidersklasse, als de klasse die de ontwikkeling leidt en de toekomst draagt, zal alleen door in al haar daden en leringen van de werkelijkheden uit te gaan, de macht van de ideologie overwinnen.

2. DE GODSDIENST.

De godsdienstige ideologie is de oudste en diepst gefundeerde onder die, welke tegenwoordig een rol spelen. Godsdienst was steeds de vorm, waarin de mensen hun bewustzijn uitspraken, dat hun leven door hogere onbegrepen machten beheerst werd. In de godsdienst kwam ook de nauwe verbondenheid van de mens met de gehele wereld, met de natuur en met zijn medemensen, tot uitdrukking. Met de ontwikkeling van de arbeid, van de produktiewijze, van de kennis omtrent de natuur, met de veranderingen in de maatschappij en in de betrekkingen tussen de mensen, veranderden steeds ook de godsdienstige opvattingen.

De godsdienstige denkbeelden van tegenwoordig hebben zich hoofdzakelijk vier eeuwen geleden gevormd in de felle strijd der klassen van het tijdperk der Hervorming. Het was de strijd van de opkomende burgerij en het handelskapitaal tegen de middeleeuwse heerschappij van het grondbezit, en de strijd van de boeren tegen de uitbuiting door het adellijk en kerkelijk grondbezit; en deze kwamen ook in de godsdienststrijd tot uiting. Bij het toenmalige gebrek aan kennis van natuur en maatschappij en de diepe onderworpenheid aan beide moest in allen de overtuiging leven, dat een bovennatuurlijke almacht de wereld en het mensenlot bestuurt. Maar hun voorstellingen over die almacht waren verschillend al naar hun levenskring, hun noden en hun levensbelangen. Anders bij de rijke of bij de kleine burgers, anders bij de vorsten en prelaten, anders bij de boeren, anders bij de stedelijke proletariërs. De organisaties van de kerken met hun geloven en geloofsbelijdenissen waren toen, wat in de 19e eeuw de politieke partijen en hun programma's waren, uitdrukkingen van levende klassebelangen en klassetegenstellingen. Veranderingen van geloof, vorming van nieuwe kerken waren toen daden van hartstochtelijke maatschappelijke strijd. Toen in 1572 de opstand van de Hollandse steden tegen Spanje uitbrak en Willem van Oranje zich aan hun hoofd stelde, deed hij dat door van de Katholieke naar de Calvinistische kerk over te gaan.

De vormen, namen en inkleding van de godsdienst in die en in de latere tijd zijn aan het middeleeuwse en het oorspronkelijke Christendom ontleend. Maar zijn diepere inhoud en karakter werd bepaald door het innerlijke karakter van de nu opgekomen burgerlijke maatschappij, van de warenproduktie. De oppermachtige krachten, waardoor men zijn leven beheerst voelt, zijn niet meer de natuurkrachten — die is men door de zover ontwikkelde arbeidsvormen al voor een goed deel meester — maar de onbekende krachten van de maatschappij. De producent moet de waren die hij produceert verkopen, in geld omzetten; maar of hij ze kan verkopen, en voor hoeveel, hangt van omstandigheden buiten zijn wil af, van markt en prijs, die door het maatschappe-

lijk geheel, door de konkurrentie bepaald worden. Hij kan ondanks al zijn vlijt en bekwaamheid verarmen en te gronde gaan; hij kan ook geluk hebben en rijk worden. Machtig over hem is de tot geld geworden waar, saamgevoeld tot kapitaal. Hij is geen meester over zijn lot: „de mens wikt, God beschikt”. En het is niet als in vroegere tijden, of niet in diepste wezen, fysiek geweld dat hem omhoog of er onder brengt; het zijn de fijnere ontastbare werkingen van de geest, van denken en berekening, van wil en hartstocht; het is de geestelijke macht, die alle maatschappelijk gebeuren beheerst. En deze maatschappij is één, ondanks verschillen van volken en rassen; de warenhandel maakt haar tot één samenhangend geheel. Dus: er is maar één God, een almachtig geestelijk opperwezen, die de wereld bestuurt en 's mensen lot naar zijn raadsbesluit bepaalt. Zo drukt zich de diepste levenservaring van de burgerlijke wereld omtrent de haar beheersende maatschappelijke krachten in de godsdienstige voorstellingen der burgers uit.

Niet minder belangrijk dan op dit verstandelijk inzicht is daarnaast de invloed van de burgerlijke produktiewijze op het zedelijk bewustzijn der mensen. De vrije producenten staan onafhankelijk naast elkaar, ieder op zichzelf gesteld, meester over zijn eigen bedrijf; ieder moet voor zichzelf zorgen in de konkurrentiestrijd. Zelfzucht is het eerste gebod voor zelfbehoud: wie te weinig egoïst is, loopt gevaar om in de genadeloze strijd van allen tegen allen te gronde te gaan. Maar tegelijk vormen de producenten toch een samenhangend geheel; ze zijn op elkaar aangewezen en werken voor elkaars behoeften. Koop en verkoop vlechten een band tussen hen; ondanks alle strijd vormen ze een gemeenschap. En een gemeenschap brengt mee dat de persoonlijke willekeur door noodzakelijke regelingen beperkt wordt. Regelmatige warenruil is niet mogelijk als ieder zich enkel door de willekeur van persoonlijke hebzucht laat leiden; onderling verkeer eist, dat er zekere regels van onderling gedrag gelden over wat wel of niet geoorloofd is. Zonder enkele normen van eerlijkheid en goede trouw is duurzame handel onmogelijk. Dat wil niet zeggen dat deze regels door ieder altijd in acht genomen worden. Integendeel, als het eigenbelang, als de opperste eis van zelfbehoud dwingt ze te schenden, worden ze geschonden, telkens opnieuw, meer of minder. Maar wie dit doet, weet dat hij het doet, en voelt de norm in zijn binnenste, zijn geweten, als zedelijk gebod waartegen hij zondigt. Dit konflikt van persoonlijk belang en gemeenschapsbelang, van daad en norm, is de innerlijke tweeslachtigheid in de ethiek van de burgerlijke wereld. De zedewet — volgens Kant — heerst niet omdat zij gevolgd wordt, maar juist omdat ze niet gevolgd wordt; ze bestaat niet als praktisch feit, maar als innerlijk bewustzijn, hoe het zou moeten zijn. In de burgerlijke maatschappij leeft het besef, dat men in deze wereld alleen leven kan door voortdurend tegen het

gebod te zondigen. Inderdaad zondigen. Want zoals alle geestelijke krachten, waarvan de maatschappelijke oorsprong niet bekend is, als goddelijke instellingen gevoeld worden, zo ook de zedewet als een goddelijk gebod. En elke schending van dit zedelijk gebod is zondigen tegen God.

Dit vraagstuk beheerst alle godsdienstig denken van de achter ons liggende eeuwen: hoe rechtvaardigt zich de zondige mens voor God, hoe vindt hij genade en redding uit de verdiende straf? Latere 19e eeuwse kritiek heeft de op het oog zeer logische vraag gesteld, hoe de mens rechtvaardiging nodig kan hebben voor zijn zogenaamde zonden, daar toch zijn Schepper alleen aansprakelijk is voor hoe hij hem gemaakt heeft. En zij spotte terecht met de zonderlinge hersenverdraaiingen van spitsvondige theologie om daar een begrijpelijke leer van te maken. Maar zij zag daarbij het ontwijfelbare feit over het hoofd, dat in al deze tijden het zondebesef als het meest vaste intuïtieve gevoel in de mensen leefde, door geen redenering weg te praten. Dit bewijst, dat het een diepe maatschappelijke oorsprong had; zijn sterke kracht in de Hervormingstijd en daarna vond zijn wortel in de innerlijke tegenstrijdigheid van de burgerlijke zedewet, dus in de tweeslachtigheid van de burgerlijke produktiewijze.

De godsdienststrijd in de eeuw van de Hervorming, de ideologische vorm van de strijd der klassen in die eeuw, vond zijn theologische formuleringen vooral in de discussie en strijd over dit vraagstuk der rechtvaardiging. In de Zuidelijke landen met niet meer zeer krachtige burgerij, reeds onder de macht van absolute vorsten geraakt, waar tevens het centrale machtsapparaat der middeleeuwse katholieke kerk zetelde en zich een nieuwe sterke organisatie gaf, proklameerde deze, dat het eeuwige heil alleen door de genademiddelen van de kerk, door volstreekte geestelijke onderwerping aan de priesterschap was te verwerven. De krachtig opkomende burgers van West-Europa, gereed om de pas ontdekte en geopende wereld te gaan veroveren, proklameerden hun persoonlijke vrijheid in het protestantse leerstuk van ieders persoonlijke rechtvaardiging door het geloof, zonder bemiddeling van priesters. In Duitsland, waar onvermijdelijk verzet tegen de uitbuiting door Rome samenviel met beginnend economisch verval, werd dit geloof toch weer, in het Lutheranisme, tot een gebod van de hogere vorstelijke macht gemaakt. De zwaar uitgebuite arme boeren en proletariërs, die zich niet zondig maar wel slachtoffers van een zondige wereld moesten voelen, zagen het als hun heilige plicht om hier op aarde het godsrijk van gelijkheid en rechtvaardigheid te stichten. Deze godsdienstige verschillen waren de theologische vormen waarin de verschillen en tegenstellingen tussen de klassen en groepen aan henzelf bewust worden; verschillen, die in werkelijkheid, maar henzelf onbekend, maatschappelijke tegenstellingen waren, en die in

de felle klassestrijd, de oorlogen, revoluties en kontrarevoluties van de 16e eeuw op elkaar bôtsten.

Toen al deze strijd had uitgewoed en een nieuwe orde zich had gevestigd, verloren de verschillen hun levende betekenis en verstarde de kerken tot erfelijke groepen, waarin men door geboorte behoorde en bleef, waarvan de grenzen veelal bepaald waren door vroegere oorlog en politiek, en die samengehouden werden door traditie en hulpbetoon. Binnen in elke groep groeiden mettertijd nieuwe klassetingstellingen op; in elke kerk leefden in latere eeuwen naast elkaar rijken en armen, grondbezitters en boeren, burgers en arbeiders. Toch traden ook in de volgende eeuwen de klasseverschillen nog in de vorm van geloofsverschillen en geloofsstrijd op. Bij de rijk wordende bourgeoisie was het geloof lakser en meer gematigd, bij de verarmende en gedrukte kleine burgers en boeren nam het fellere en steilere vormen aan (zoals de Piëtisten in Duitsland, de Gereformeerden in Nederland, de Methodisten in Engeland) wat soms leidde tot kerkscheuring.

In de 18e en 19e eeuw neemt de strijd van de bourgeoisie om de heerschappij veelal de vorm aan van een ideologische strijd tegen de overgeleverde godsdienst. Want de heersende macht van vorsten, adel en geestelijkheid steunde op de door godsdienstleer en kerkgezag verzekerde heiligheid van de oude verhoudingen en instellingen. De kerk was zelf vaak, zoals in Frankrijk vóór de revolutie, de grootste grondbezitter; de overbrenging van deze grond in eigen handen of in die van de boeren, voor kapitalistische exploitatie, was voor de bourgeoisie een eerste bron van rijkdom. De bourgeoisie steunde op de natuurwetenschap en bevorderde deze als de grondslag van de machinetechniek in de industrie; en deze hielp haar tevens in de ideologische strijd, doordat zij uit de natuurwetten de onhoudbaarheid aantoonde van de primitieve voorstellingen, die in de overgeleverde godsdienst als heilige waarheid verkondigd werden. Haar belang was het nu, om met behulp van de nieuwe kennis de oude leerstellingen te bestrijden. Want daardoor moest zij de grote massa van kleine burgers en boeren losmaken van de geestelijke leiding van de kerk, om ze aan haar eigen kant te brengen. Door deze massa's te maken van geloverson in de kerkleer tot geloverson in de wetenschap werd de politieke macht van de reaktionaire klasse ondermijnd en de politieke macht van de bourgeoisie verstevigd.

In alle landen treedt in de 19e eeuw deze strijd op als strijd voor verlichting en vooruitgang, tegen de overgeleverde godsdienst; maar al naar de verschillende historisch gegroeide toestanden op verschillende wijze. Waar reeds een rijke bourgeoisie heerst (zoals in Engeland) is deze voorzichtig en gematigd, want ze wil haar verbinding met adel en kerk niet verstoren. Daar zijn het de kleine burgers en arbeiders, die deze geestelijke strijd in scherper

en radikaler vorm voeren. Waar de bourgeoisie nog naar boven moet komen en zwaarder tegenstand ondervindt (als in Duitsland) neemt de strijd tegen de godsdienst ook radikaler vormen aan. Natuuronderzoekers en intellectuelen in het algemeen staan vooraan in de propaganda; een stroom van boeken en geschriften ter popularisering van de wetenschap wordt over de maatschappij uitgegoten. Juist omdat praktisch-politiek de strijd van de Duitse bourgeoisie zo te kort schiet, wordt des te meer de theorie naar voren geschoven. In verschillende mate van konsekwentie, vanaf een zachtaardig vrijzinnig Christendom tot een volledig atheïsme toe, treden de nieuwe opvattingen op.

De strijd, die door de bourgeoisie om en tegen de godsdienst gevoerd werd, was geheel ideologisch. Hij ging geheel om de waarheid van abstracte algemene denkbeelden, en had, in haar uitgesproken vormen, niets met maatschappelijke doeleinden te maken. Het spreekt ook vanzelf, dat de bourgeoisie haar doeleinden, de heerschappij van kapitalistische uitbuiting, niet kon uitspreken; zij moest ze gehuld houden in de ideeën en idealen van abstracte politieke en rechtelijke vrijheid. En zo bleef uiterlijk ook de strijd over godsdienst en wetenschap een geestelijke strijd. De meest radikale, doorgaans kleinburgerlijke bestrijders van de godsdienst noemden zich vrijdenkers, daarmee uitdrukkend, dat zij vrij waren van de dogma's, de vooropgestelde leerstellingen van het kerkgeloof, dus hun denken in volkomen vrijheid de waarheid kon zoeken. Dat het denken der mensen door de maatschappij beheerst wordt, dat ook de godsdienstige en anti-godsdienstige ideeën uit de produktiewijze ontspruiten, kon niet bij hen opkomen, daar hun wetenschap zich niet verder uitstreckte dan tot de natuur. Maar zij zouden het aan den lijve ondervinden, in de verdere lotgevallen van hun leer.

Want voor het merendeel van de burgerlijke klasse was atheïsme niet de aangewezen leer. Zij kon in haar eerste geestdrift geloofd hebben, dat met de komst van de burgerlijke orde een tijd van algemene welvaart en algemeen geluk zou aanbreken, dus alle praktische levensproblemen zouden zijn opgelost; en dat geen hogere onbegrepen macht meer het mensenlot beheerste. Dat dus voor de mensheid door de natuurwetenschap, die in de technische toepassingen de praktische levensmoeilijkheden had opgelost, ook de theoretische problemen waren opgelost. Maar dit kon slechts een korte illusie zijn. In de ondergrond van haar bewustzijn lag steeds het besef, dat onder de konkurrentiestrijd van allen tegen allen niemand zeker was van zijn persoonlijk lot. En spoedig bleken in de nieuwe wereld nog andere nieuwe krachten te werken. Periodieke handels- en industriekrisissen onderbraken als onverwachte, geheimzinnige katastrofen de vooruitgang. Door de zegevierend opgroeiende industrie werden handwerkers en ar-

beiders in de diepste ellende gestort; uit hongeroproeren groeide in Engeland reeds een begin van georganiseerde klassestrijd. Uit de diepten der opstandige massaas kwamen denkbeelden en eisen op, die voor de bourgeoisie, als een Mene Tekel aan de wand, de dreiging opriepen van haar komende ondergang. Een klare erkenning, wetenschappelijk, van het wezen der maatschappij, die haar eigen wezen als uitbuiters en slavenhouders, haar produktiewijze als tijdelijke overgangsvorm zou doen zien, was voor haar onmogelijk. Want dan had zij zichzelf moeten opgeven, dan had haar de innerlijke kracht tot tegenweer ontbroken; en zij voelde zich nog jong en sterk genoeg om praktisch te strijden, de wereld te veroveren en de massaas te beheersen. Een klasse, die zich in staat voelt tot praktische strijd, kan niet zonder een theoretische overtuiging, die haar gelijk geeft en de zege belooft; dus bouwt ze die op en aanvaardt ze. Die moest dan haar kracht vinden in een instinctief besef, dat niet stoffelijke maar hogere geestelijke machten de wereld en haar toekomst beheersen. Zo moest in de bourgeoisie als klasse de godsdienst blijven leven; deze denkwijze paste geheel bij haar maatschappelijke toestand. Natuurlijk was deze godsdienst anders dan de overgeleverde kerkleer. In plaats van het steile onverdraagzame dogma was een rekbare verstandelijke mening en een vaag gevoel gekomen, in plaats van de wrekende Jehova een verdraagzame en vriendelijke hemelvader, soms schimmig en onwezenlijk als niets dan een zedelijk ideaal.

Naarmate in de latere tijden de arbeidersbeweging dreigender omhoog kwam, werd de godsdienstigheid in de bourgeoisie sterker. Mystieke denkwijzen beheersten steeds meer het algemene denken en de uitingen van haar woordvoerders. Wel konden er tussendoor uitingen komen van rationalisme, als de grote bourgeoisie zich sterk voelde om met haar industrie en kapitaal de wereld te veroveren. Maar sterker groeide dan weer door de druk van heftige wereldkrisissen en vernielende wereldoorlogen het gevoel van hulpeloze onzekerheid en angst over de toekomst, en daarmee de mystieke en godsdienstige stemming in de burgerlijke klasse.

In de arbeidersklasse ontwikkelde zich in de 19e eeuw, vanuit haar levenstoestand en klassepositie, een volkomen tegenovergestelde, een materialistische denkwijze. Dit materialisme is iets geheel anders dan het atheïsme, dat in de strijd van de burgerij een rol had gespeeld. Het atheïsme stelt zich tegenover het theïsme, het Godsgeloof, in de daarbij wezenlijke strijdsvraag, of er een God is die de wereld bestuurt, of niet. Het materialisme bemoeit zich niet met deze vraag; het bemoeit zich met de werkelijke krachten, die de wereld besturen, als materiele, d.w.z. werkelijke en waarneembare

dingen. De machten, die de arbeiders neerdrukken en waartegen zij hebben te strijden, zijn zichtbare, duidelijk kenbare maatschappelijke krachten. Als zij tot inzicht van hun toestand als klasse komen, zien zij dat hun gezamenlijk lot bepaald wordt door het kapitalisme; dat hun uitbuiting een natuurlijk uitvloeisel is van de verkoop van hun arbeidskracht, dat hun ellende bewerkt wordt door de noodzaak van het kapitaal om zich door winst te vergroten, en dat de strijd van hun groeiende scharen in staat zal zijn het kapitaal te overwinnen en de uitbuiting op te heffen. Hun gedachtengang beweegt zich geheel binnen de werkelijkheden van de wereld; de vraag uit oude tijden of een God de wereld al of niet regeert, komt daarbij niet bij hen op, is voor hen een even zinledige vraag, als het middeleeuwse twistpunt of duizend engelen naast elkaar op de punt van een naald konden staan. Godsdienstige vraagstukken of formuleringen hebben geen zin voor hen en spelen geen rol in de werkelijke kwesties die hen bewegen, worden dus niet gebruikt; en door ongebruik wijken ze naar de achtergrond van het bewustzijn en sterven af.

De tegenstelling is dus deze. Het atheïsme houdt zich sterk bezig met de godsdienst, beschouwt deze als hoofdoorzaak van domheid en onderdrukking, en bestrijdt haar als belangrijkste vijand van alle vooruitgang. Het materialisme beschouwt de godsdienst als gevolg van maatschappelijke verhoudingen, houdt zich dus helemaal niet met godsdienstkwesties bezig, en ondermijnt haar juist daardoor. Het houdt zich alleen theoretisch nu en dan met godsdienst bezig als een belangrijk historisch verschijnsel, om het te begrijpen en te verklaren. Toch komen praktisch de beide denkwijzen in de arbeidersbeweging in aanraking met elkaar. Dikwijls gebeurt het, dat arbeiders, in godsdienstige traditie opgevoed, door hun eigen levenservaring in werkelijkheden, d.i. materialistisch gaan denken, en dan bemerken dat hun oude geloof hun gaat ontvallen. In deze twijfel en innerlijke tweestrijd grijpen ze dan naar de atheïstische en populair-wetenschappelijke geschriften, om hun traditie ook met bewustzijn te overwinnen.

Een belangrijke rol heeft het atheïsme slechts eenmaal gespeeld: in de Russische revolutie. Rusland was in de 19e eeuw een reusachtig land van onontwikkelde verarmde boeren, die pas eerst uit lijfeigenschap bevrijd, in de primitiefste armoede leefden, onder de druk van een ruw en onbekwaam despotisme van Tzaren en adellijke grondbezitters. Het Westeuropese kapitaal buitte het land uit als een soort kolonie: van geldleningen aan de Tzaar voor oorlogs- en verspillsdoeleinden werd de rente in zware belastingen door de hongerende boeren opgebracht; en in enkele grote steden, waren enige door buitenlanders beheerde grote fabrieken met een uit verarmde boeren gegroeide rechteloze arbeidersbevolking. De strijd tegen het

Tsarenabsolutisme, voor vrijere politieke vormen, werd hoofdzakelijk door kleine groepen intellectuelen gevoerd, evenals in West-Europa de intellectuelen woordvoerders van en strijders met de bourgeoisie waren geweest. Maar hier, zonder een krachtige bourgeoisie, alleenstaande, werd hun eerste aktie, meest bekend als nihilisme, doodgetrapt. Eerst toen tegen het begin van de nieuwe eeuw een arbeidersbeweging in de vorm van stakingen begon op te komen, begon hun aktie vaste grond te krijgen. De revolutionaire intellectuelen werden nu woordvoerders, propagandisten en leermeesters van de arbeidersklasse. Daartoe moesten zij zich aan de Westeuropese arbeidersbeweging, speciaal de sociaaldemokratie, oriënteren. Zij namen daarvan de denkbeelden en theorieën over, met name de Marxistische leer van de klassenstrijd en van de economische ontwikkeling van het kapitalisme. In toegewijde strijd en opofferende propaganda organiseerden zij, als „bolsjewistische partij“, de Russische arbeiders, en ondermijnden het Tsarisme. En nadat dit in twee oorlogen verzwakt en ineengezakt was, kwam in 1917 door een boeren- en arbeidersrevolutie deze partij aan de regering.

Het karakter van de bolsjewistische partij, van haar leer, van haar opvattingen, haar propaganda, was dus tweeslachtig. Zij had de taak te vervullen, die in West-Europa de burgerlijke revoluties vervuld hadden: het vorstelijk absolutisme, de heerschappij van adel en kerk op te ruimen en de baan vrij te maken voor industrie en volksontwikkeling. Maar de strijdmacht daartoe moest de arbeidersklasse zijn, die reeds over het kapitalisme heen reikende socialistische doeleinden had. Dus moest haar socialistische leer in sterke mate doortrokken worden met denkbeelden uit de strijd van de opkomende burgerij tegen vorst, adel en kerk. De godsdienst in Rusland was natuurlijkerwijze een veel primitiever en dommer bijgeloof dan in West-Europa, nog meer gebaseerd op de uiterlijke goudschittering van de kerkdienst en wonderdoende heiligenbeelden. Tegen deze domheid, waarop het Tsarisme steunde, moest een groot deel van de geestelijke strijd gericht worden, die dus in sterke mate en uitdrukkelijk een bestrijding van de godsdienst, atheïstische propaganda moest zijn. De geschriften uit Marx' jonge tijd, toen hij vóór 1846 een vooraanstaand strijder voor de nog eerst burgerlijke revolutie in Duitsland was, leverden daartoe belangrijke argumenten en leuzen.

Toen het bolsjewisme de macht had veroverd, de industrie begon te organiseren en zijn macht over de reusachtige boerenmassa moest verzekeren, kreeg de atheïstische propaganda nog meer betekenis. Zij werd een onderdeel van de reusachtige kampanje voor volksontwikkeling, en vormde daarvan het primitiefste eerste begin. De analfabete moesjiks waren wel niet zeer ontvankelijk voor

de natuurwetenschappelijke argumenten; maar dat geen bliksemstraal uit de hemel deze godslasteraars trof, overtuigde hen voldoende om hun heiligenbeelden tot brandhout te slaan en hun popen te laten verhongeren. Het jongere geslacht echter ging gretig naar de landbouw- en vakscholen om zich te onderrichten in de nieuwe kennis. In Rusland is een nieuwe generatie buiten alle godsdienstige tradities opgegroeid.

Onder het bolsjewistisch bestuur is de industrie, planmatig centraal georganiseerd op de basis van wetenschappelijke techniek, met reusachtige snelheid ontwikkeld, ondanks de moeilijkheid om zo plotseling de oude arbeidsgewoonten tot het snelle tempo van de machine om te vormen. En ook de landbouw werd, vaak met gewelddadige middelen, tot machinaal grootbedrijf omgezet. De talrijke burokratie van technische en politieke leiders werd meester over de staatsmacht, over de produktiemiddelen en het produkt. De arbeidersklasse was, ondanks de veel gebruikte misleidende naam van kommunisme, niet meester over de industrie; zij ontving lage lonen, van boven af vastgesteld, zij werd uitgebuit, en de meerwaarde was ter beschikking van de regering, voor verdere opbouw van het produktieapparaat en voor eigen gebruik. In dit economisch stelsel van staatskapitalisme vervult de burokratie, als de nieuwe heersende klasse, in vele opzichten de rol, die de bourgeoisie in West-Europa speelde.

De zware druk die dit systeem op de arbeidersmassaas legt, en de vaak wreedaardige strijd tegen de boeren, die tegenover de stichting van grote landbouwbedrijven hun persoonlijk bezit trachtten te verdedigen, moest tot verzet leiden, dat bij het gemis aan politieke bewegingsvrijheid veelal ideologische vormen aannam. En wel vooral de vorm van een weer opleven van de godsdienst. Want onder het besef van machteloosheid tegen de macht van boven, nu door vijandschap tegen de door de heersers geboden leringen de oude onwetendheid tot actieve kracht wakker werd, was het godsdienstig geloof de enige uitweg, en tegelijk de enig mogelijke vorm van kollektief protest. Die dan weer in de vorm van zogenaamde godsdienstvervolgingen tot represailles leidde.

Dit is de grondslag van het vaak gemelde weer opleven van de godsdienst in Rusland. Rusland toont de onjuistheid van de atheïstische stelling, dat godsdienstig geloof enkel berust op de macht der in de kinderen overgeplante tradities en op priesterbedrog, en dat het zonder deze, door lering van wetenschappelijke waarheid, verdwijnt. Het berust op de produktiewijze, en het kan alleen verdwijnen, wanneer de arbeidende mensheid zelf vrij en meester over haar arbeid, meester over haar lot is, of dit als een tastbare mogelijkheid vóór zich ziet. Voor Rusland kan men dan wellicht dit zeggen, dat, alnaar het staatskapitalisme, in voort-

gezette ontwikkeling van de produktiviteit, tot volledige beheersing van het lot en tot groeiende strijd en vrijheid der massaas zal leiden, óf omgekeerd tot een zwaarder en vaster druk van de diktatuur, de atheïstische ideologie óf zal uitgroeien tot bewuster materialisme, óf zal wijken voor een terugval in geloof.

In de moderne industriële arbeidersklasse treedt voor het eerst in de geschiedenis der mensheid godsdienstloosheid als massaverschijnsel op. Niet in de zin van agressieve anti-godsdienstigheid, strijd tegen de godsdienst. Brede groepen blijven dan ook nog formeel en uiterlijk verbonden aan kerk en godsdienstvormen. Maar in deze zin, dat zij geleerd hebben de verschijnselen der wereld en de gebeurtenissen des levens te beschouwen als bepaald door natuurlijke krachten, terwijl de overgeleverde godsdienstige denkbeelden op de achtergrond blijven. Daarom dringt de materialistische denkwijze wel steeds meer, nog veelal onbewust, voort; maar niet absoluut en overal. Waar de aard van het werk de arbeiders voortdurend in aanraking brengt met geweldige natuurkrachten, die ze — door gebrekkigheid van het kapitalisme — nog niet beheersen, die hen oppermachtig met vernietiging bedreigen, zoals bij mijnwerkers en bij vissers, daar is het natuurlijk dat een sterk godsdienstig geloof hun bewustzijn vult. Waar het gebeurt dat in de wisseling der politieke strijdposities de kerk de partij der arbeiders met de kracht van eigen zaak tegen het kapitaal opneemt, daar zullen de arbeiders nog vele dozijnen jaren aan haar vasthouden, ondanks latere veranderingen van haar rol. En het verschijnsel van de groeiende materialistische denkwijze in de arbeidersklasse is zelf ook aan historische omstandigheden en wisselingen onderworpen.

Het eerst trad zij op in de Engelse arbeidersbeweging in de heftige klassestrijd van het Chartisme. De Engelse arbeiders moesten, als eersten, zelf hun weg zoeken, praktisch en theoretisch; hun strijd vloeit telkens samen met die van de bourgeoisie tegen het grondbezit; de radikaal-burgerlijke gedachten hebben dus grote invloed bij hen. Daarom is het te meer opmerkelijk hoe sterk reeds, tussen de overgeleverde denkwijzen, in hun pers radikale nieuwe opvattingen, ook atheïstische en materialistische, voortdurend optreden. Veel daarvan is als een radikale traditie, als sterk rationeel denken, in de latere tijden overgebleven. Maar toen na 1848 de Engelse bourgeoisie haar doel bereikt had en door haar industrie en handel meester over de rijkdommen der wereld werd, en zij zo goed als geheel in de overgeleverde kerkleer meeding; toen de kern van de arbeidersklasse dan haar plaats in dit kapitalisme had gewonnen, door vakbeweging en kiesrecht verankerd, en haar deel kreeg van de monopoliewinsten van het kapitaal, dus het kapitalisme aanvaardde — toen paste zich ook haar denkwijze daaraan aan. Ook geestelijk aanvaardde zij de denkwijze van de bour-